

РУХИ ОПОРУ РЕЖИМОВІ В УКРАЇНІ ТА В РОСІЇ У 1950–1980-Х РОКАХ

У цій статті подано найзагальнішу характеристику основних опозиційних рухів, насамперед у їхньому порівнянні, короткій історії, порушуючи і деякі загальні причини їх появи у житті країни. До цього часу в літературі були відомі оцінки цих рухів загалом по ССРСР і по окремих республіках, регіонах.*

Ключові слова: дисидентство, національно-визвольний рух, правозахисники, ССРСР.

Прагнучи виявити спільне і особливе опозиційних рухів у своїй країні та за її межами, історик зіштовхується із проблемою доступу до первинних джерел дослідження, насамперед архівних, мало того – доступності до опублікованих уже тих чи інших матеріалів, літератури за межами власної країни, у цьому разі – України і Росії, не кажучи вже про чимало публікацій, здійснених у минулому на Заході. Через це у статті автор змушений був більше уваги приділити відомим йому на Батьківщині документам і публікаціям, тим паче, що український опозиційний рух мало знайомий російським читачам.

Поштовхом (та й можливістю) для таких опозиційних рухів стала повільна трансформація тоталітарного режиму після смерті Йосипа Сталіна, особливо після XX з'їзду КПСС. Тоді суспільство вперше дізналося, що винуватцем злочинів може бути не лише той чи інший “іноземний шпигун”, хай навіть з уряду, а людина, яка стояла на чолі всієї системи. Вперше з'явилася змога критикувати державну політику влади і до того ж відкрито. Ідеологічні стовпи режиму непомітно стали руйнуватися у свідомості поки що небагатьох людей. Суспільство переважно опинилось у стані психологічного шоку, який змусив озиратися навколо себе, розмірковувати і говорити про побачене. Звісно, не варто переоцінювати значення десталінізації: головне, чого добився Нікіта Хрущов, було зміщення акцентів влади – партійний апарат був поставлений над поліційним апаратом, масовий терор замінений на індивідуальні репресії [1].

Для того щоб зрозуміти причини й умови виникнення інакомислення у державі, важливо відповісти на таке запитання: чи суспільство було готове до викриття культу особи Сталіна і його злочинів? Я приєднуюсь до думки, що ні партійна, ні безпартійна маса (насамперед у Росії. – А. Р.) переважно не зрозуміла і не схвалила такого різкого повороту від прославлення і майже боготворіння Сталіна до його розвінчання [2]. Це твердження, втім, потребує уточнення. На мою думку, неготовність до таких поворотів виявилася насамперед на тих територіях, де советська влада ґрунтовно закріпилася ще до Другої світової війни, а виразне незадоволення режимом і вождем відчувало населення тієї частини ССРСР, що опинилась у складі Союзу безпосередньо до чи після війни: у Прибалтиці, Західній Україні (можливо, і Західній Білорусі). Крім того, маємо пам'ятати, що Советський Союз був, по суті, значною мірою вдосконаленою і перелицьованою попередньою імперією, що існувала майже на тій самій території, що й до 1917 р. Советська влада була привнесена значним чином (а то й повністю) на штиках військ Червоної Росії. Не визнавши національних прагнень народів колишньої імперії, зазнав поразки білий рух [3]. З цього часу, з IV Універсалу Центральної Ради, в українській суспільно-політичній свідомості утвердилася ідея державної незалежності України [4].

У період, що розглядається у статті, в національних республіках ССРСР, які також пережили подібні революції на початку ХХ ст., існував опір режиму через національний гніт, зросійщення, асиміляцію разом з антитоталітарною складовою його спрямованості. Щодо Росії, то треба сказати про антитоталітарний чи дисидентський рух. Отже, нам тоді треба порівнювати переважно національно-визвольний рух в Україні, який мав об'єктивно і суб'єктивно анти-тоталітарну спрямованість, і антитоталітарний дисидентський рух у Росії. Власне, таке розуміння цих рухів було властиве в той час і частині відомих учасників подій, зокрема Іванові Гелю і Людмилі Алексеєвій [5].

В Україні національно-визвольний рух того часу був наступним періодом того руху, що існував у республіці у роки Другої світової війни і після неї. Тобто традиції антитоталітарної боротьби тут були давніші, а головне – мали ближчу пам'ять порівняно з Росією чи й деякими іншими союзними республіками. Суттєві відмінності цих рухів зрозумілі: один з них був антиімперіалістичним, другий був спрямований лише на заміну всього політичного й економічного ладу. Природою режиму, що існував і в Україні, і в Росії, умовами існування

* ССРСР, МГБ, КГБ тощо – назви подані в авторській редакції.

обох рухів спричинені деякі спільні риси і навіть подібні політичні мотиви. Треба зазначити, що становленню обох рухів допомогла і та громадська думка, що відроджувалася, відновлення в суспільстві горизонтальних зв'язків [6].

Український національно-визвольний рух розвивався як у легальній, відкритій і підпільній формі, так і в нелегальній, повністю підпільній. Сполучною ланкою з попереднім періодом руху і новими реаліями стала діяльність перехідних підпільних груп від середини 1950 до середини 1960-х років. Безпосередню спадкоємність руху забезпечувала участь деяких членів цих груп у діяльності ОУН чи УПА та навіть ідейно-стратегічні підходи щодо шляхів визволення України. А саме: у більшості програмових документів, підготовлених у цих групах (з тих, що стали нам доступні), містяться заяви і про їхній формальний зв'язок з ОУН. Та, оскільки умови всередині країни за попередній час зазнали змін, то, відповідно, зазнали певних змін і програмові установки цих груп. Так, наприклад, компартія розглядалась як непримиренний ворог у програмі групи "Об'єднання". Але боротьба з цією партією мала вестися лише пропагандистським, викривальним способом. Застосування індивідуального терору передбачалось у виняткових обставинах [7]. Акцент у діяльності цієї та інших нелегальних груп (Український національний комітет, Український національний фронт – УНФ, Українська національна партія тощо) робився тепер не на збройну боротьбу (про неї у програмах згаданих вище партій сказано мимохідь), а на ведення пропагандистської роботи з метою підвищення національної самосвідомості українського народу. Передбачалося також і розширення соціальної бази руху за рахунок робітників і молоді.

Практична діяльність більшості цих груп звелася до структуризації своїх рядів, а потім – налагоджування умов для видання своїх програмових і агітаційних матеріалів. У деяких випадках їм вдавалося надрукувати до 1000 і більше різних за змістом та формою листівок і поширити їх на порівняно значній території [8]. Деякі групи заледве що встигли створитися і були викриті, тому не встигали нічого здійснити практично. Кількість таких груп, на жаль, не піддається обрахунку. Втім, МГБ з 1954 по 1964 роки повідомила, що розкрила 183 "націоналістичні і антирадянські" групи та організації, до кримінальної відповідальності з цього приводу було притягнуто 1879 чоловік [9]. Без сумніву, переважна частина цих груп і осіб належали ще до попереднього періоду руху, але деяка, невелика, частина – вже до нового. Серед цих осіб з перехідних підпільних груп можна назвати (за часом виникнення груп) Ярослава Гасюка, Богдана Грицина, Івана Ковалюка, Богдана Гарматюка, Богдана Гогуса, Миколу Проціва, Михайла Дяка, Дмитра Квечка. Важливим моментом у житті і діяльності цих людей є те, що вони відразу ж узялися за політичний бік справи в українському русі, минувши етап культурно-просвітницький, вважаючи його лише засобом, підготовкою до відкритих політичних виступів. Головне, звичайно, в тому, що вони продовжили в русі принцип організації як такої. В оцінці діяльності цих і подібних їм груп в СРСР у частини сучасників та істориків існував і існує певний скептицизм і навіть поблажливість відносно можливостей нелегального напряму руху. Проте невелика дискусія чи спроби внести її у самвидав "Демократичним рухом Советського Союзу" (Прибалтика) в 1969 р. засвідчили, на нашу думку, що питання є не таким уже й однозначним, як це здається на перший погляд. Річ у тому, що нелегальні групи ставили перед суспільством і владою принципіві запитання. Так, в одному зі звернень УНФ (Д. Квечко) до влади, сказано, що хоч "формально Україна вважається суверенною союзною республікою, фактично вона зведена до стану безправної колонії, її жорстоко визискують колонізатори" [10]. Попри те не залишилася поза увагою і проблема тоталітаризму в цілому: тоталітарний комуністичний лад має бути замінений розумнішим суспільним устроєм, що ґрунтуватиметься на справедливості, законності і повазі природних прав людини [11], йшлося у програмі УНФ.

Ідейне спрямування майже всіх відомих нам груп – націоналізм у різному його розумінні. Одним з небагатьох винятків щодо цього була програма Української Робітничо-Селянської Спілки (УРСС), написана Левком Лук'яненком. Вона ґрунтувалася на марксизмі. Втім, гадаю, в усіх таких випадках потрібно говорити радше про ревізію вчень, з яких виходили укладачі документа. Програма УРСС примітна і тим, що вона відновила ідеї, висловлені ще в підпільній публіцистиці й фактично нововідкриті членами групи: незалежність України має бути досягнута мирними, конституційними способами. Для цього метою першого етапу боротьби ставало завоювання демократичних свобод в країні як засобу, необхідного для організації всього народу проти тоталітаризму, за створення своєї незалежної держави [12]. Саме здійснені у СРСР демократичні перетворення дозволять Україні вийти зі складу Союзу на законних підставах [13].

Майже всі гуртки і групи, які належали до підпільної течії українського визвольного руху, діяли в Західній Україні. Ця течія не зникла і в наступні 1960–1980-ті роки і навіть трохи розширила географію учасників.

Тим часом, наприкінці 1950 – на початку 1960-х років у республіці відбувається остання хвиля індустріалізації, і, відповідно, урбанізації. Через колоніальне панування інших держав українці тривалий час залишалися і в ХХ ст. селянською нацією. Але вже в 1959 р.

перепис засвідчив, що українці склали 62 % всього міського населення республіки, хоча жителями міст стали поки що лише 36 % нації [14]. Посилена русифікація з 1930-х у всіх галузях суспільно-політичного, господарського і культурного життя, геноцид-Голодомор призвели до того, що українські міста переважно залишалися українськими лише з погляду географії й історії (за винятком Західної і частково Центральної України). Зрозуміло, що такий стан не міг не викликати протест і, насамперед, у нового покоління української інтелігенції, яка виросла після розвінчання культу особи і всерйоз заявила про свободи і права, зазначені в Конституції [15]. Культурно-національне відродження, що почалося з кінця 1950-х років (хоч його, мабуть, правильніше було б називати процесом дерусифікації), було започатковано цим новим поколінням (але не лише ним!). Ці люди, які виросли вже при советській владі, походили переважно з Центральної та Східної України і спочатку не мали жодних зв'язків з традицією національного руху попереднього періоду, а то й зовсім не знали про нього. Тому їхні вимоги випливали з атмосфери ХХ з'їзду КПСС, а отже не виходили за межі оголошеної демократизації країни і задоволення національно-культурних прав українського народу. Якщо перші з цих вимог ще якось могли бути звернені до “верхів” у Москву, то ситуація з мовою і культурою могла, здавалося б, вирішуватися на місці, в республіці. Бо в столиці України в 1959 р. здобували освіту російською мовою 72 % всіх учнів міста, у Вінниці – 67 %, і навіть у Львові – 61 % учнів навчався у школах з російською мовою викладання, не кажучи вже про ситуацію на Сході і Півдні УРСР [16]. Одним із результатів такої освітньої політики, у тому числі й у вищій школі, стало те, що у всіх ВНЗ республіки, які входили до системи Міністерства освіти республіки, на 1965 р. українці склали лише 53 % студентів, що було більш ніж на двадцять відсотків нижче представництва українців у республіці. Неприродно високим було і зростання кількості осіб, які прибували до України на постійне місце проживання, переважно росіян, у великі міста чи промислові центри. Майже ніхто з них так і не опанував українську мову. В Україні виявилися забутими і відкинутими советською владою цілі пласти вітчизняної культури й історії, навіть ХХ століття, довоєнної Советської України. Анафеми і забуття зазнали імена, праці істориків і мислителів українського народу. Їхні книги не лише не перевидавались, а й видання, здійснені до советів, були недоступні, сховані у спецсховища (чого зовсім не можна було сказати про відомі російські істориків). Не дивно ж, що спершу український рух був культурно-просвітницьким, а то й зовсім літературним. Створювали клуби творчої молоді у двох-трьох містах, проводили зустрічі, пам'ятні вечори, конференції. Стали відомими імена молодих поетів, журналістів, критиків, художників, акторів таких, як Василь Симоненко, Іван Дзюба, Євгеній Сверстюк, Іван Світличний, Іван Драч, Ліна Костенко, Микола Вінграновський, Алла Горська та інших. Твори і проблеми, що там обговорюються, не потрапляють до офіційного друку, а формують самвидав.

Поступово від питань культури і мови, свободи творчості деякі гуртки і групи знайомих та друзів стали переходити до загальнополітичних питань становища й місця України в СРСР і в світі. Згодом приходить усвідомлення колоніального статусу республіки в Союзі. Власне, розрізнені спроби такого осмислення з оцінкою тоталітарної системи були відомі й дещо раніше, особливо серед студентства. Однак десь із 1963 р. (за наявними документами) про них можна говорити вже не лише як про поодинокі й випадкові, але як про виразну тенденцію у Львові та Києві. Найпомітнішим це стало із самвидаву – в ньому з'являються статті на історичну і політичну тематику. Серед перших були роботи: “З приводу процесу над Погружельським”, “Сучасний імперіалізм”, “12 питань для тих, хто вивчає суспільствознавство” тощо. У самвидаві мирно співіснували різні ідейно-політичні течії – від немарксистських до пронаціоналістичних. Програмовим характером вирізнялися статті Михайла Масютки, Євгенії Кузнецової (Савчук) і особливо – Є. Пронюка. Останній у статті “Стан і завдання українського визвольного руху” висловлював погляди вже ширшого кола осіб. Автор цього твору вказував на існування в СРСР національно-визвольного руху. Мета цього руху для українців – досягнення незалежності. Спосіб досягнення – демократично-революційний, бо в умовах СРСР ні збройне повстання, ні військовий переворот для цього не підходять [17]. Ці програмові документи, можливо, послуговували б основою для якогось реального в організаційному плані утворення, ніж дружні групи. Проте завадили арешти...

Однак вони не перервали процесів політизації і повільної самоорганізації українського руху. З власне дисидентського він стає політичним, хоч і говорити про таке вже різке розмежування серед усіх дисидентів до початку 1970 року було ще зарано. Репресіями і гоніннями влада, однак, сама сприяла політичному “дорослішанню” і згуртуванню опозиції. Розвивається самвидав, його найвідомішими роботами стають праці Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” та есеї Валентина Мороза.

Найбільшим успіхом українського самвидаву 1960–1970-х років вважають випуск самвидавного журналу “Український вісник”. Хоч такі видання були відомі в республіці і до “УВ”, та лише останній мав всеукраїнське значення. Безсумнівна заслуга в цьому належала головному редакторові журналу В'ячеславі Чорноволу. Варто зазначити, що умови для видання таких журналів в Україні порівняно з Росією були дуже складними. Тиск КГБ і влади тут був

надзвичайно сильним. У Західній Україні місцеві відділи КГБ були в кожному районному центрі, до того ж їхня кількість також зросла на початок 1970-х років і на іншій території УРСР [18]. Ну а в 1970-ті роки Україна стала полігоном для апробації переслідувань дисидентів усього Союзу. Вони були пов'язані із загальною зміною становища в державі на початок 1970-х, коли в КПРС перемогу над сталіністами і антисталіністами здобула, за висловом Роя Медведева, помірно-консервативна течія [19].

Протягом 1972 р. у республіці була арештована значна кількість учасників українського національного руху, дисидентів. Арештовані, а потім і ув'язнені були всі більш-менш помітні й ключові особи руху. Тим, які залишилися у “великій зоні”, створили умови, які різко обмежували простір для легальної діяльності. На мою думку, і друга хвиля арештів (які не припинялись і в наступні роки) призвела радше до радикалізації руху ніж до його умиротворення. Зауважу, що арештованим і в 1965, і в 1972 роках висувалися звинувачення в націоналізмі (поряд з агітацією і пропагандою), хоч вони себе, за певними винятками, націоналістами не вважали. Їхні погляди і переконання перебували в руслі ідей національного відродження разом з цінностями демократії сучасного їм західного суспільства, і цим, другим, боком були близькими до поглядів тогочасних російських правозахисників.

Не вирізнялась спершу якимись особливими рисами і Українська група сприяння виконанню Гельсинкських угод (листопад 1976), хоч туди ввійшли особи, які до того не брали участі в національно-визвольному русі. Як правозахисна організація група займалася питаннями допомоги людям, які постраждали від режиму. Та в умовах України зберегти нейтральність від політики, як на цьому наполягав свого часу в Москві Валерій Чалідзе, було неможливо: з 1970-х років різко посилювався процес денаціоналізації в Україні. До того ж до Української Гельсинкської групи ввійшли згодом люди, що вже відбули свої строки як учасники національного руху, а також ті, які перебували в ув'язненні. Тому в програмовому документі групи “Наші завдання” 1978 року було заявлено, що група виходить у своїй діяльності з позицій єдності загальнолюдських і національних прав українських громадян [20]. Юрій Литвин, відомий дисидент і правозахисник, підкреслюючи зв'язок Української Гельсинкської групи із правозахисним рухом у світі, відзначив, що “Питання національного самовизначення є найактуальнішою проблемою в житті українського суспільства” [21]. Дещо пізніше група правозахисників – членів УГГ і дисидентів – підготувала влітку 1979 року в ГУЛАГу документ “Звернення українського визвольного руху в справі української самостійності”, де було чітко зазначено: мета руху – вихід України з СРСР і створення незалежної Української Держави. На відміну від ряду інших груп (московської, вірменської, грузинської), УГГ не саморозпустилася і після арешту своїх членів продовжила своє існування в таборах і засланнях. Загалом український рух на початок 1980-х років був придушений, але не знищений, не зломлений імперією.

З 1987 р., коли на свободу почали виходити в'язні ще брежнєвських часів, члени УГГ, які повернулися з ув'язнення, створили Українську Гельсинкську спілку як продовження діяльності групи в нових умовах. Через два роки ця Спілка була перетворена на Українську республіканську партію. Остання зіграла значну роль у розгортанні українського національно-визвольного руху кінця 1980 – початку 1990-х років, у здобутті Україною незалежності. І тепер багато учасників українського руху продовжують активну політичну діяльність у різних політичних партіях, у тому числі і на парламентському рівні, чого не можна сказати про Росію, і з деяких інших причин – про Грузію. Я пояснюю це тим, що, по-перше, всі ці особи були політиками ще в ті часи, не переривали своєї діяльності і не відокремлювали політичну національну діяльність від правозахисної, а в деяких випадках – і від релігійної (захисту греко-католицької церкви). Лише вони, і ніхто інший з нині (і тоді) живих політиків, державних мужів, вели боротьбу за українську державність, і, природно, саме вони й мали моральне право займатися політикою, керувати у незалежній державі, тим паче, що та лише виникла, а український рух ще в розвитку. Учасники правозахисного руху у Росії мали дещо інші цілі, а питання про російську державність у Росії в тому вигляді, як в Україні, не порушувалося.

Як і в Україні, у Росії більш-менш оформлений опозиційний рух починався з нелегальних підпільних груп. Їх було небагато. Нелегальний характер цих груп в обох республіках був зумовлений і тим, що власне громадська думка, про яку вже згадувалося, в 1950-ті щойно почала відроджуватися, і говорити про те, про що йшлося вже відкрито чи напіввідкрито у 1960–1970-ті роки, було майже неможливим. Крім того, члени нелегальних груп думали про себе в політичному плані як організації, були молодими людьми, що не мали аудиторії для висловлення, не мали суспільного визнання на жодному полі діяльності. Разом з тим, теоретичні розробки (менше – практичні дії) цих груп залишили помітний слід, на мою думку, в історії російської суспільно-політичної думки й опозиційного руху в цілому. Розглянемо докладніше це твердження на доступних для нас матеріалах про діяльність гуртка Лева Краснопевцева і Всеросійського соціал-християнського союзу визволення народу (рос. аббревіатура – ВСХСОН). Москвичі Лев Краснопевцев, Леонід Рендель і Владімір Мельніков у своєму рефераті про російський революційний рух з 1861 по 1905 роки дійшли висновку,

що революціонери в Росії того часу (з Леніним включно) були синтезом разінщини і пугачовщини з Євангелієм. Революціонери боролися з царизмом, щоб, відкинувши буржуазію, перескочити від феодалізму до соціалізму через встановлення диктатури [22]. Деякі члени цієї групи зробили з цього реферату висновок, що культ особи Сталіна має тоді також бути продовженням цієї революційної традиції. Для деяких членів цього гуртка марксизм-ленінізм залишився непорушним, хоч у цілому вони прийшли до розуміння того, що система суспільних відносин в СРСР не відповідає засадничим принципам цього вчення. Проте, незважаючи на це, науковий соціалізм залишився для них зіркою, що вказує шлях [23]. У листівці, що її написали і поширили члени гуртка з приводу розгрому “антипартійної групи Молотова”, йшлося про необхідність широкої партійної дискусії, суду над всіма співниками Сталіна, відміни зловісної 58 статті КК РСФСР, посилення ролі Рад; вимагалося повернути право робітникам на страйк і створити на підприємствах робітничі ради з правом зміщення адміністрації [24].

Деяко пізніше Л. Краснопевцев ще різкіше критикує марксизм у цілому і дві основні течії в робітничому русі свого часу: соціал-демократію і комунізм.

В ідейному плані група засвідчила, що відбувається перехід від марксизму-ленінізму до його критики і подолання. Щось подібне спостерігалось і в українському русі в той самий час.

Програма ВСХСОН піддала комунізм жорстокій критиці й відкинула його. Бо при цьому ладі “комуністичне усуспільнення господарства є експропріація народу в цілому, перетворивши його в народ-пролетарій” [25]. Новий панівний клас правлячої комуністичної бюрократії виявився сильнішим за всі пануючі класи попередніх соціальних систем, майстерно використовуючи демагогію і терор. Але головну провину на цей клас автори програми покладають за те, що він організував духовне насильство над людьми, змушуючи людину думати відповідно до канону казенного світогляду. Ця система є тоталітарною. Автори програми вказували на подібність та відмінність двох тоталітарних диктатур: комунізму і фашизму [26]. Відкидаючи комунізм як учення і соціалізм як практику, насамперед з морального, християнського світогляду, члени ВСХОН пропонували третій шлях між соціалізмом і капіталізмом – солідаризм, корпоративізм. У його основі лежала християнська мораль як норма життя суспільства. Такий підхід наближає його до пошуків і знахідок українського визвольного руху середини ХХ ст., особливо – з Третім НЗ ОУН. З другого боку, ближче до сучасного моменту, в способі критики режиму і пропозицій шляхів виходу з сучасної кризи людства програма Союзу нагадує програму, написану приблизно у той самий час для УНФ Д. Квечко, яка, у свою чергу, розвивала ідеї Третього Збору ОУН. Обидві групи мали розгорнуті програми, в них збігалися навіть деякі пункти вимог і оцінок: про землю, яка має належати всьому народу, про розпуск комуністичних організацій, способи втілення народовладдя, перспективи для досягнення своїх цілей [27]. Близькі за духом і самі тексти обох документів. Спільність деяких сутнісних положень і оцінок викликана тим, що в основі їх лежали досить близькі моменти, почерпнуті з християнства, націоналізму (не завжди усвідомленого – з боку ВСХСОН), ситуації в країні, антикомунізму. Були пояснення значно простіші: подібні думки висловлювалися так чи інакше, частково чи повністю і в інших групах, що встигли чи й не встигли залишити свої програми. Була усвідомлена певною мірою непослідовність і неповнота критики культу Сталіна та проведених реформ у цілому. Інше могла диктувати і диктувала логіка боротьби в нелегальних умовах. Загалом до підпільної, нелегальної активності були змушені вдаватися, на мою думку, групи однодумців різноманітних ідейних спрямувань у різних містах Росії й України і через те, що рівень громадської свідомості в провінції, а ще більше – умови і психологія влади не дозволяли чи значно ускладнювали будь-яку неформальну суспільну активність. І в Україні, і в Росії поза Москвою ці особи до того ж були відірвані від зовнішнього світу, не мали зв'язків із закордоном.

Правозахисний рух у Росії (і частково в Україні) почався з петиційних кампаній, виступив на допомогу політ'язням у середовищі творчої інтелігенції. Лейтмотивом їхніх виступів був не стільки політичний протест, боротьба за свободу творчості і самовираження. Небагато хто розумів, що для існуючого в СРСР режиму свобода творчості споріднена з політичною небезпекою [28]. Саме вони

склали разом з колишніми учасниками підпільних асоціацій, груп ядро правозахисного руху в Росії, спершу переважно в Москві. Що спонукало цих людей відмовитися від політики, від конструювання ідеальних проектів зовнішньої перебудови світу і зайнятися розвитком особистості, суворого морального ідеалу? Колишні учасники цього руху: Ларіса Богораз, В. Голіцин, Сергій Ковальов пояснюють це так: перед тими, хто виявляв занепад системи, здавалося, були лише два шляхи – боротися, щоб її зруйнувати, чи пробувати реформувати її зсередини. І перший, і другий шлях вів, як засвідчила історія, до морального переродження, чи, врешті-решт, до угодовства і кар'єризму тих, хто боровся. Ідеал служіння інтелігенції народу, який існував у Росії в ХІХ – на поч. ХХ ст., був скомпрометований владою у ХХ ст. Моральний ідеал покладав особисту відповідальність за все, що відбувалося в країні, на себе, і розрахунок робився на тривалий шлях еволюції суспільства [29]. Як писав згодом Андрей Амальрік, “режим існує, хоч і не тільки, але головним чином з капіталу страху, нагромаджен-

ного в ту епоху (1920–1950 рр. – А. Р.)... вся атмосфера советського життя і советського виховання такі, що людина вже підготовлена до зустрічі з КГБ” [30]. Зовнішня свобода людини повністю залежить від її внутрішньої свободи, від вміння перебороти в собі цей страх. Подібно писав про це явище і В. Мороз в есеях “Репортаж із заповідника ім. Л. Берія”, “Серед снігів” у 1969-му і 1970-му роках [31]. Моральне ставлення приводило цих людей до утвердження ідеалу права, охорони інтересів не лише держави, а й громадянина, особистості. Очевидно, це прагнення “жити не во лжи” було і реакцією на занепад моралі вже у 1970-ті роки, коли віра в майбутнє виявлялася розмитотою, розвивалася корупція, а авторитет компартії впав до критичної межі [32].

Моральним авторитетом для правозахисників Росії залишався Андрій Сахаров, який користувався визнанням та повагою в учасників національних рухів. Програмою правозахисного руху можна вважати його “Пам’ятну записку”, направлену Леонідові Брежнєву в 1970 р.

Правозахисний рух в Росії тривав від середини 1960 до початку 1980-х років. Його принципи виходили з основного ідеалу руху: відкритість, відмова від політичної боротьби і як результат – відмова від організації, прагнення до діалогу зі всіма суспільними групами. Ці принципи дали змогу правозахисникам налагодити стосунки і з національно-визвольними, і з релігійними, і з соціальними рухами, з дисидентством майже всіх ідейних течій [33]. Разом з тим, у чистому вигляді ці принципи були властиві насамперед московським правозахисникам. Уже Гельсинкські групи в союзних національних республіках, за визначенням Людміли Алексєєвої, були національними. Не могли задовольнити національні рухи, в тому числі й український, і відсутність організації та політичної спрямованості, оскільки система загрожувала самому існуванню цих народів. Позитивні принципіві сторони правозахисного руху з часом перетворювалися на його слабкості: певна самоізоляція, вироблення своєї особливої етики, відсутність самокритики у лавах руху та сама відсутність організації. Не розширюючи бази руху, не вербуючи нових членів, як це робилось у Польщі [34], правозахисники стикнулися з появою нових, пробуджених ними незалежних суспільних утворень: Незалежна профспілка (Клебанов, СМОТ), Вибори-79, Незалежна група захисту прав інвалідів – і майже не були готові до взаємодії з ними. Та й нові об’єднання також виявилися не готовими до взаєморозуміння [35].

Щоправда, якщо говорити про критику в середовищі самого опозиційного руху в Росії і в Україні, то в останній вона відома як досить стримана між легальною і нелегальною течіями руху, а також роботою Валентина Мороза “Серед снігів” з критикою угодовства у середовищі української інтелігенції. У Росії, наскільки мені це відомо, критичні стріли летіли перш за все з боку різних течій російського національного руху (як його називає Людміла Алексєєва) на правозахисників. Він був критично налаштованим і до українського національного руху.

Російський національний рух, мабуть, другий за потугою і за значенням опозиційний рух в Росії після правозахисного. З кінця 1970 і в 1980-ті роки ідеологія русофільства, за твердженням В. Шляпєнтова, була домінуючою серед російської інтелігенції [36]. Потенціал російського націоналізму був високо поцінований деякими західними дослідниками [37]. Діапазон поглядів представників цієї ідеології був досить широким: від великоросійського шовінізму (група Фетісова, автори “Слова нації”, Г. Шіманов) до російських патріотів з “Веча” Владіміра Осіпова і Александра Солженіцина та їхніх однодумців. Критикуючи правозахисників, партійних ревізіоністів (Рой Медведєв та ін.) за непослідовну критику суспільного ладу, ця течія виявилась і найконсервативнішою в розумінні національних проблем народів ССРСР, у тому числі й України. У деяких об’єднаннях поняття національних проблем Советського Союзу були геть відсутні (ВСХСОН), в деяких була наявна неприкрита агресія проти українського та й інших національних рухів і вивищувалася ідея “Великої Росії” (наприклад, “Слово нації”). І навіть в Александра Солженіцина українське питання вельми і вельми не визначене. Так, у другій версії листа “Лідерам Советського Союзу” він пише про можливу самостійність частини сучасної території України, повторивши цю думку в третьому томі “Архіпелагу ГУЛАГу”. У статтях, що ввійшли до відомої збірки “Из-под глыб”, А. Солженіцин, викриваючи інтервенцію комуністичного режиму проти народів національних окраїн Росії, чомусь минає питання інтервенції Советської Росії проти українських урядів у 1917–1921 роках. Говорячи про походи і захоплення Польщі Росією з середньовіччя до советських часів, він знову ж таки не виокремлює Україну як самостійне утворення, розуміючи її лише як частину Росії [38]. Недостатнє розуміння чи радше нерозуміння національних проблем, особливо української, характерно тією чи іншою мірою й іншим дисидентам, у тому числі і правозахисникам. Ні пропозиції, ні опубліковані плани про переоблаштування суспільно-політичного життя країни Р. Медведєва і А. Сахарова не містили вимог надання незалежності народам національних окраїн у найближчому майбутньому. Напевно, лише невелика група осіб з московських правозахисників, насамперед з Московської Гельсинкської групи, розуміла значення цього питання, залишивши його вирішення самим народам [39]. Таке розуміння, а тим паче спільні цілі правозахисного руху сприяли налагодженню дружніх стосунків між українськими і російськими дисидентами-правозахисниками, захисту один одного публічно і в петиційних кампаніях, обміну самвидавом.

Причиною такого впертого нерозуміння національних проблем було й те, що, на думку В. Горського, до якого я приєднуюся: “Ні в минулому, ні тепер стратегічне протистояння двох на- чал, Росії і імперії, не було ще усвідомлено з достатньою ясністю і повнотою...” [40]. Або, як сказав у своїй достатньо щирій статті здивовано збентежений Ігорь Шафаревич, справа “в невмінні бачити кордон, що відділяє нас (росіян. – А. Р.) від інших націй, у відсутності внутрішнього переконання в їхній правоті існувати саме в їхній самотності” [41]. Ця спадщина імперської свідомості була й залишається живучою не лише у головах російських обивателів, але навіть видатних інтелектуалів. І якщо критична заувага того ж І. Шафаревича, “що біди неросійських народів не лише в їхньому поневоленні росіянами” (останнє він заперечує), вже осмислене цими народами, то позбавлення від імперської свідомості в Росії, як засвідчує практика політичних стосунків між нашими країнами й досвід історії, процес тривалий.

До числа відмінностей в опозиційних рухах у Росії і в Україні треба віднести й різні долі релігійних рухів, що стояли на національному ґрунті. Утиски Російської православної церкви державою знайшли своє вираження у протестах не лише і не стільки у середовищі мирян і кліру, скільки у дисидентів національно-релігійного спрямування [42]. В Україні з часу офіційного розпуску і гонінь на Українську греко-католицьку церкву з 1946 р. церква ця не лише вціліла в “катакомбах і у вигляді “церкви в церкві”, отримавши підтримку від духівництва, яке не змирилося і залишилося в живих, водночас отримувала підтримку і від національного руху [43].

Не мали особливих відмінностей у Росії і в Україні масові соціальні протести, що проявилися тоді у вигляді страйків і демонстрацій. Однак діяльність підпільних гуртків і груп із соціально-політичним підтекстом (а то й метою) в Україні, незважаючи на те, що більшість з них створювалася в індустріальних і зросійщених центрах Східної України, засвідчує певне розуміння їхніми учасниками національних проблем ССРСР і України [44]. Результати такого розуміння непрямо можна було побачити вже наприкінці 1980 – на початку 1990-х років у спілці робітничого і національного рухів у республіці.

Підбиваючи підсумки короткого огляду опозиційних рухів в Росії і Україні в післясталінський час, можна побачити, що вони були опозиційними до існуючого в країні ладу, виступали як анти тоталітарні рухи. В Україні основні прояви цього руху можуть бути зведені до національно-визвольного руху (але не лише його!), що розглядав тоталітаризм як одну з найважливіших перешкод на шляху досягнення незалежності. А оскільки він був і антиімперіалістичним рухом, то його лідери – перші публічні політики – були й залишилися після здобуття Україною політичної незалежності відомими політичними та державними діячами. У Росії ж залишилась одна складова попереднього руху – анти тоталітарна, тоді як антиімперська була і залишається дуже слабкою. Усі інші напрямки, частини опозиційних рухів в обох республіках так чи інакше примикають, узгоджуються з цими головними складовими спрямованості опозиції. Наявність останньої – ознака розвитку суспільства.

Література

1. Авторханов А. Технология власти / А. Авторханов // Вопросы истории. – 1993. – № 2. – С. 93.
2. Власть и оппозиция. Российский политический процесс XX столетия. – Москва: РОССПЭН, 1995. – С. 202.
3. Стосовно України див.: Процик А. Російський націоналізм і відродження української державності в 1917–1920 рр. / А. Процик // Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. – Ч. 2. – Львів, 1994. – С. 7–12.
4. Лисяк-Рудницький І. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. – Т. 2. – Київ: Основи, 1994. – С. 18–19.
5. Див.: Гель І. Грані культури / І. Гель – Львів, 1993; Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период / Л. Алексеева – Москва-Вильнюс: Весть, 1992.
6. Зубкова Е. Общество и реформы. 1945–1964 / Е. Зубкова. – Москва, 1993. – С. 150.
7. Русначенко А. Молодь – за вільну Україну (Група «Об'єднання») / Анатолій Русначенко // Визвольний шлях. – 1994. – Ч. 10. – С. 1239.
8. Наприклад: Архів Служби Безпеки України (СБУ) по Івано-Франківській області. – Спр. 7536фп. – Т. 15. – Арк. 267. – Т. 9. – Арк. 106. Архів СБУ. – Спр. 69861фп. – Т. 20. – Арк. 190 тощо.
9. Центральний Державний архів Громадських Організацій України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 85. – Арк. 246.
10. Архів управління СБУ у Львівській обл.-Спр. 27490ФП. – Ф. 3. – Арк. 225.
11. Воля і Батьківщина. – 1966.– Ч. 5. – С. 3. (Ксерокопія з архіву автора.)
12. Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! / Левко Лук'яненко. – Київ: Софія, 1994. – С. 11.
13. Лук'яненко Л. Цит. твір. – С. 33.
14. Kravchenko Bohdan. Social Changes and National Consciousness in the Twentieth-Century Ukraine / B. Kravchenko. – CIUS, Edmonton, 1986. – P. 180.
15. Мороз В. Репортаж із заповідника ім. Берії / Есеї, статті, документи / Валентин Мороз // Сучасність. – 1975. – С. 51
16. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 1223. – Арк. 171.
17. Архів управління СБУ по Львівській обл. – Спр. 26250фп. – Т. 3. – Арк. 48.
18. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 316. – Арк. 146.
19. Медведев Р. Личность и эпоха. Политический портрет Л. И. Брежнева / Р. Медведев. – Кн. 1. – Москва: Новости, 1991. – С. 178.
20. Українська Гельсінська Група. 1978–1982. Документи і матеріали. – Балтимор-Торонто: Смолоскип, 1983. – С. 22.
21. Литвин Ю. Правозахисний рух на Україні: його засади і перспективи / Ю. Литвин // Сучасність. – 1979. – Ч. 10. – С. 103.
22. Дело молодых историков. 1957–1958 гг. Встреча участников в редакции журнала // Вопросы истории. – 1994. – № 4. – С. 111–112.
23. Там само. – С. 127.
24. Там само. – С. 111–112.

25. Программа Всероссийского социал-христианского союза освобождения народа. – Париж: УМСА-Press, 1975. – С. 39.
26. Там само.
27. Див.: Програмові вимоги Українського Національного Фронту (Проект) // Воля і Батьківщина. – 1965. – Ч. 5. – С. с. 5, 9, 13. Ксерокопія з кримінальної справи з архіву автора. Программа Всероссийского социал-христианского союза освобождения народа. – Париж: УМСА-Press, 1975. – С. 63, 74, 78.
28. Власть и оппозиция. – Москва, 1995. – С. 256.
29. Богораз Л. Политическая борьба или защита прав (Двадцатилетний опыт независимого общественного движения в СССР. 1965–1985) / Л. Богораз, В. Голицын, С. Ковалёв // Погружение в трясину. – Москва: Прогресс, 1991. – С. 520.
30. Амальрик А. Статьи и письма. 1967–1970 / А. Амальрик. – Амстердам: Фонд им. Герцена, 1971. – С. 15.
31. Див.: Мороз В. Есеї, статті й документи / Валентин Мороз // Сучасність, 1975. – С. 17–101.
32. Зубкова Е. От 60-х к 70-м: Власть, общество, человек / Е. Зубкова // История Отечества: люди, идеи, решения. – Москва: Изд-во полит. литературы, 1989. – С. 348.
33. Цікава схема дотикання таких ідеологій в Росії є в статті: Амальрик А. Идеология в советском обществе / А. Амальрик // Погружение в трясину. – С. 675–682.
34. Богораз Л. Вказ. твір. – С. 527. Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років / Г. Касьянов. – Київ: Либідь, 1995. – С. 192.
35. Алексеева Л. Цит. твір. – С. 264.
36. Цитую за: Козлов С. Советская интеллигенция и политическая власть после Сталина / С. Козлов, В. Шляпентох. – Принстон, 1990. XIV. 330 с. // Отечественная история. – 1993. – № 6. – С. 202.
37. Див. зокрема: Barghoorn Frederick C. Russian Nationalism and Soviet Politics Official and Unofficial Perspectives / С. Frederick Barghoorn // Ed. Robert Conquest, The Last Empire. Nationality and the Soviet Future. – Hoover Institution Press, Stanford University, 1986. – P. 31–77. Соловей В. Д. Русское национальное движение 60–80-х годов XX века в освещении зарубежной историографии / В. Д. Соловей // Отечественная история. – 1993. – № 2. – С. 107–111.
38. Солженицин А. На возврате дыхания и сознания / А. Солженицин // Из-под глыб. – Париж: УМСА-Press, 1974. – С. 14. Солженицин А. Рассказание и самоограничение // А. Солженицин // Из-под глыб. – Париж: УМСА-Press, 1974. – С. 139-140.
39. У праці “О социалистической демократии” Р. Медведев фактично ратує за статус-кво. Малим народам у відношенні цього питання «повезло» більше. Див., наприклад, лист 12 гуманітаріїв на захист малих народів (лютий 1968 р.) – Архів самвидаву (Мюнхен), № 13.
40. Горский В. Русский мессионизм и новое национальное самосознание / Вилен Горский // Вестник русского студенческого христианского движения. – 1970. – № 97. – С. 60. Критика А. Солженициним цієї статті в його творі «Рассказание и самоограничение» («Из-под глыб», 1974) не випадково полишає без розгляду цю тезу В. Горського.
41. Шафирович И. Обособление или сближение / И. Шафирович // Из-под глыб. – Париж: УМСА-Press, 1974. – С. 111.
42. Алексеева Л. Цит. твір. – С. 182.
43. Див. про це: Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989) / Б. Боцюрків. – Ч. 1. – Львів: Ковчег, 1993. – С. 123–164.
44. Русначенко А. Спротив робітництва і робітничі протести в Україні (кін. 50-х – поч. 80-х рр.) / Анатолій Русначенко // Розбудова держави. – 1996. – № 4. – С. 55.

Стаття написана у серпні 1999 р.